

УДК 340.11:343.19(477)

*Т.О. Гончар, канд. юрид. наук, доц.
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, кафедра
кримінального права, кримінального процесу та криміналістики,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна*

РОЗВИТОК ОСУДНОСТІ У ДОКТРИНІ ТА КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу розвитку поняття та критеріїв осудності у доктрині та кримінальному законодавстві України. Аргументовано удосконалення формули осудності, передбаченої у ч. 1 ст. 19 Кримінального кодексу України (далі – КК України).

КЛЮЧОВІ СЛОВА: осудність, критерії осудності, обмежена осудність, неосудність.

У процесі розвитку кримінального законодавства УРСР поняття осудності не передбачалося, воно існувало тільки в теорії кримінального права. Хоча наприкінці 30-х років минулого століття радянськими вченими було поставлено питання про необхідність закріпити у кримінальному законі поняття осудності, воно так і не знайшло практичного втілення. Це було обумовлено, на нашу думку, такими причинами: вважалося, що осудність – це термін медичний, а не юридичний, і його законодавче закріплення призведе до необхідності у кожній справі встановлювати осудність особи, що вчинила злочин. Проте за необхідності законодавчого закріплення інституту осудності у Кримінальному кодексі УРСР та України висловлювалися: В.Г. Беляєв, П.С. Дагель, І.І. Карпец, Р.І. Міхеев, В.І. Розенко, В.К. Матвійчук та ін.

Оскільки поняття осудності до прийняття чинного Кримінального кодексу України термінологічно не визначалося, в юридичній літературі висловлювалися різні точки зору стосовно правової природи цього інституту.

Протягом розвитку кримінального законодавства поняття осудності виводилося із поняття неосудності шляхом характеристики критеріїв неосудності. Наприклад, С.І. Тихенко вважав, що основним поняттям історично та логічно є поняття «неосудність», а поняття осудності народжується одночасно з ним у якості протиставлення, яке з'являється шляхом вираховання [1, 15]. Але така позиція, з нашої точки зору, є дискусійною. Поняття та критерії неосудності, на наш погляд, слід визначати з урахуванням поняття та ознак осудності, бо осудність логічно та історично передує неосудності.

Деякі вчені визначають осудність як обумовлену станом психічного здоров'я особи здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними (В.С. Трахтеров); здатність бути винним та відповідальним (П.С. Дагель); здатність особи під час вчинення злочину усвідомлювати свої дії та керувати ними (Ш.С. Рашковська); здатність особи усвідомлювати свої дії та керувати ними і пов'язана з нею здатність бути винним та відповідальним за вчинені

спільно небезпечні дії (Н.П. Грабовська). Інші вважали, що осудність визначає стан особи, яка вчиняє злочин та здатна усвідомлювати свої дії і керувати ними внаслідок більш-менш повного душевного здоров'я (І.К. Шахриманьян). Припускається при визначенні осудності і такий психічний стан особи, при якому вона під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії і керувати ними (В.С. Орлов); характеристика злочинця, його психічного стану на момент вчинення злочину (М.П. Карпушин; В.І. Курляндський) та ін. Таким чином, можна визнати, що наведені визначення характеризують осудність або як здатність особи усвідомлювати свої дії і керувати ними, або як психічний стан людини під час вчинення злочину.

На відміну від неосудності, критерії якої чітко сформулювалися у Кримінальному кодексі протягом розвитку кримінального законодавства України, осудність розглядалася (про що вже вказувалося) як абсолютно зрозуміла вимога, якої слід дотримуватися в процесі притягнення винної особи до кримінальної відповідальності. Ми, проте, підтримуємо точку зору вчених-юристів, які вважають, що осудність не можна розглядати як антипод неосудності, тому що це самостійний інститут кримінального права [2, 25].

Отже, осудність припускає, на нашу думку, наявність двох здатностей у їх єдності та сукупності: здатності особи усвідомлювати фактичну і соціальну сторону суспільно небезпечного діяння та здатності керувати своїми діями/бездіяльністю. Обидві здатності – результат соціалізації та психофізіологічного розвитку людини, якого вона набуває при досягненні певного віку, тому тільки людина, як розумна істота, здатна усвідомлювати та керувати своїми діями, може визнаватися суб'єктом злочину.

В юридичній літературі висловлювалися різні точки зору стосовно критеріїв осудності. Більшість юристів вважає, що формула осудності має два критерії: юридичний та медичний. Інші вчені (наприклад, В.С. Трахтеров) вважають, що формулу осудності характеризують інші два критерії: інтелектуальний та вольовий; медичний критерій не згадують, посилаючись на тлумачення слів «здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними [3, 7]. Інші науковці (С.І. Тихенко; І.М. Фарбер) вважають, що у формулі осудності наявний лише медичний критерій [1, 100; 4, 197].

На думку Є.Л. Стрельцова, осудність характеризується двома критеріями: юридичним і психологічним. Юридичний критерій осудності – це факт вчинення злочину психічно здоровою особою, здатною усвідомлювати фактичну сторону і суспільну небезпеку свого діяння та керувати своїми діями під час вчинення злочину.

Психологічний критерій характеризує стан психіки особи під час вчинення нею злочину. Він характеризується двома ознаками:

- 1) можливість повною мірою усвідомлювати характер своїх дій/бездіяльності, тобто як фактичну сторону, так і суспільну небезпеку свого діяння; та
 - 2) керувати своїми діями [5, 126; 6, 128].
- Деякі вчені виділяють три критерії формули осудності/неосудності:
- 1) юридичний – факт вчинення злочину певною особою;
 - 2) психологічний – обумовлена психічним станом здатність особи усвідомлювати свої суспільно небезпечні дії та керувати ними;
 - 3) медичний – наявність у особи психічного здоров'я [7, 20].

Поняття осудності вперше передбачено і визначено у ч. 1 ст. 19 чинного Кримінального кодексу України «осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії/бездіяльність і керувати ними» [8, 42]. Але, на наш погляд, вказана формула осудності, яка сформульована поряд з протилежним терміном – неосудність у статті з назвою – «Осудність», не відповідає юридичній техніці, бо це два діаметрально протилежні поняття.

Формула осудності, на нашу думку, складається з двох критеріїв: юридичного та психологічного.

Юридичний критерій осудності включає факт вчинення злочину психічно здоровою особою, яка здатна усвідомлювати фактичний характер та суспільну небезпеку злочину і керувати ними під час вчинення злочину. Ми приєднуємося до точки зору Т.М. Приходько, згідно з якою вирішення питання про осудність виникає у зв'язку із вчиненням суспільно небезпечного діяння. Встановлений факт вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого Кримінальним кодексом України, складатиме зміст юридичного критерію лише тоді, коли буде доведено, що дане діяння вчинене саме тією особою, щодо якої вирішується питання про осудність [9, 9].

Психологічний критерій характеризує стан психіки суб'єкта під час вчинення злочину, тобто, виявляє рівень розвитку його психічних функцій, і це обумовлює здатність особи усвідомлювати фактичний характер та суспільну небезпеку вчиненого злочину, а також здатність керувати ними. Ця здатність є показником належного психофізичного та вікового розвитку людини.

Інтелектуальна ознака психологічного критерію характеризує здатність особи під час вчинення злочину усвідомлювати фактичну сторону та суспільну небезпеку вчиненого діяння і його наслідки. Ця здатність формулюється з урахуванням соціального досвіду людини, шляхом переосмислення (аналізу та синтезу) усієї інформації, яка надходить із зовнішнього світу.

Під вольовою ознакою психологічного критерію розуміється здатність особи під час вчинення злочину керувати своїми діями. Це означає, що людина у разі одержання інформації із зовнішнього світу, керуючись своїми переконаннями, бажаннями, здатна контролювати свої дії з точки зору права, моралі, обираючи при цьому певну форму вияву своєї волі (законну або незаконну).

Фактично психологічний критерій осудності характеризує три ознаки: інтелектуальну, вольову та емоційну. Однак до формули осудності включені лише дві ознаки: інтелектуальна та вольова. Емоційна ознака не має самостійного значення, але вона повинна враховуватися при встановлюванні осудності, бо, наприклад, у разі вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого Кримінальним кодексом України у стані сильного душевного хвилювання, постає питання про можливість бути суб'єктом злочину. Наприклад, якщо судово-психологічна експертиза визнає, що злочин було вчинено під впливом сильного душевного хвилювання (яке обмежує можливість усвідомлювати значення своїх дій та їх регуляції), викликаного неправомірним або аморальними діями потерпілого, то ця обставина відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України може бути визнана судом як пом'якшувальна [8, 131].

Аналізуючи визначення осудності, яке дано законодавцем у ч. 1 ст. 19 КК України, слід змінити невдале формулювання «могла усвідомлювати свої дії». Більш вдалим, на нашу думку, буде таке визначення «могла усвідомлю-

вати фактичний характер і суспільну небезпеку вчиненого діяння (дії/бездіяльності)», бо вона характеризує свідоме ставлення особи до вчиненого злочину, а не стан свідомості взагалі.

Таким чином, закріпленню формули осудності в чинному Кримінальному кодексі України передували досить тривалі дискусії, які стосувалися перш за все її правової природи та критеріїв, але поряд із цим в юридичній літературі висловлювалися думки стосовно її видів.

У ч. 1 ст. 19 КК України законодавець передбачив поняття повної осудності, про що можна зробити висновок, аналізуючи ст. 20 КК України – «Обмежена осудність», але закріплення цього інституту у чинному Кримінальному кодексі України передувало його дослідженню в літературі та аналіз кримінального законодавства зарубіжних країн.

Так, у ч. 1 ст. 20 закріплено, що «підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною, (підкреслення наше – Т.Г.) тобто така, яка під час вчинення злочину, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії(бездіяльність) та (або) керувати ними» [8, 46]. Слід відзначити, що вчені справедливо вказують на невідокремленість змісту цього інституту, але ж це не предмет розгляду цієї статті.

Виходячи з класифікації осудності на повну і неповну (обмежену) та аналізуючи правову природу обмеженої осудності, зазначимо, що вона представляє собою знижену психічним розладом здатність винної особи діяти усвідомлено та/або керувати своїми діями під час вчинення злочину. Можна зробити висновок, що обмежена осудність – це вид осудності, яка відрізняється тим, що обмежено осудна особа під час вчинення злочину не була здатна повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку вчиненого діяння та керувати ним, бо психічне захворювання обмежує її інтелектуально-вольові можливості. Таким чином, обмежена осудність є видом осудності.

У юридичній літературі окремі юристи (Л.П. Брич, С.Б. Гавриш, В.О. Навроцький тощо) пишуть про наявність спеціальної осудності деяких спеціальних суб'єктів (наприклад, посадових осіб). Цей вид осудності не передбачений у Загальній частині Кримінального кодексу України, впливає із конструкції ряду диспозицій норм Особливої частини Кримінального кодексу України. Йдеться про те, що осудність спеціального суб'єкта злочину повинна визначатися на підставі не лише тих вольових та інтелектуальних критеріїв, за якими слід підходити до оцінювання осудності будь-якої особи, а й з урахуванням додаткових ознак, що визначають можливість такої особи усвідомлювати фактичну і соціальну сторону своєї поведінки, з урахуванням додаткових обов'язків, які покладені на неї.

У літературі зазначається, що здатність особи правильно оцінювати ризик своєї поведінки залежить від двох груп чинників: тих, що відносяться до самої особи й визначаються рівнем біологічного розвитку (станом здоров'я, психічної стійкості тощо), і таких, що відносяться до рівня соціалізації особи (професійна підготовка, життєвий досвід) та формують так званий поріг компетентності [10, 484].

Л.П. Брич та В.О. Навроцький пропонують говорити про неосудність особи, яка через недостатній інтелектуальний розвиток не може своїм розумом досягнути вчинюване, керуватися ним внаслідок слабоумства як

медичного критерію неосудності. Вони вважають: з тексту кримінального закону взагалі не випливає, що слабоумство – це хвороба. Тобто, така особа визнається неосудною як посадова і осудною стосовно загальнокримінальних злочинів. Якщо такого неосудного внаслідок злочинного невігластва використовували як знаряддя вчинення злочину, то відповідальність за його конкретні дії повинен нести той, хто використовував цю особу [11, 61-62]. Важко погодитися з висловленою точкою зору, бо вона суперечить розумінню слабоумства (за медичним критерієм неосудності) у судовій психіатрії як психічної хвороби. Тому, з нашої точки зору, немає підстав для визначення спеціальної осудності, а тим більше – розглядати невігластво як ознаки слабоумства. Дії особи, яка внаслідок свого злочинного невігластва стає посадовою особою, слід розглядати з позиції її психічного ставлення до вчинюваних нею дій, тобто з необхідності встановлення її вини як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони.

Н.А. Орловська, наприклад, виділяє вид осудності – вікову. Вона пропонує передбачити в Кримінальному кодексі України норму, відповідно до якої не звільняється від кримінальної відповідальності особа, що досягла віку кримінальної відповідальності, чий психічний розвиток не відповідає вимогам, які пред'являються до осіб цього віку внаслідок причин, не пов'язаних з хворобливими порушеннями психічної діяльності. Така затримка психічного розвитку може розглядатися судом як обставина, що пом'якшує відповідальність [12, 15]. Наявність цього виду осудності, на нашу думку, буде ускладнювати реалізацію принципу суб'єктивного ставлення, бо неповнолітній із відставанням у психічному розвитку, фактично (за рівнем розвитку) не досягає паспортного (хронологічного) віку, що вказує на відсутність суб'єкта злочину та на неможливість притягнення його до кримінальної відповідальності.

Отже, осудність є обов'язковою ознакою суб'єкта злочину, який під час його вчинення міг усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку вчиненого діяння (дії/бездіяльності) та керувати ним. Обмежена осудність є єдиним видом осудності, який передбачений чинним Кримінальним кодексом України, та характеризує психічний стан особи, яка під час вчинення злочину не була здатна повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку вчиненого діяння та керувати ним. Обмежена осудність неповнолітнього та неповноліття (як пом'якшуюча обставина, що передбачена п. 3 ч. 1 ст. 66 КК України), – не тотожні поняття. Перше з них може відображати індивідуальні особливості неповнолітніх, які страждають психічними розладами (що не виключають їх осудності) та тим самим певну специфіку його кримінальної відповідальності. Друге поняття відноситься до сфери притягнення особи до відповідальності та застосування покарання і передбачає пом'якшення покарання щодо неповнолітніх усіх категорій.

Література

1. Тихенко С.И. Неумяемость и умственность. – К.: Юриздат НКЮ СССР, 1927. – 104 с.
2. Астемиров З.А. Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних. – М.: Юрид. лит., 1970. – 214 с.
3. Трахтеров В.С. Умственность по советскому уголовному праву: Конс-

- пект лекцій. – Харьков: Изд-во Харьковск. юрид. ин-та, 1966. – 15 с.
4. Фарбер И.М. К вопросу об «относительной» умственности // Современная психоневрология. – 1928. – Т. 6.
 5. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю.В.Александров та ін. – К.: Правові джерела, 2002. – 432 с.
 6. Уголовное право Украины: Общая часть: Учебник / Под ред.: В.А. Клименко, Н.И. Мельника. – К.: Атика, 2002. – 448 с.
 7. Богомяков Ю.С. Проблемы неумяемости в советском уголовном праве: (Понятие умственности): Учеб. пособ. – Уфа: Изд-во Башкир. ун-та, 1978. – 38 с.
 8. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар. 5-те вид., доп. та перероб. / Відп. ред. Є.Л. Стрельцов. – Х.: Одиссей, 2008. – 800 с.
 9. Приходько Т.М. Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2001. – 20 с.
 10. Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины: Проблемы теории и развития законодательства. – Харьков: Б.и., 1994. – 640 с.
 11. Брич Л., Навроцький В. Ознаки посадової особи та кваліфікація господарських злочинів, вчинених нею // Підприємство, господарство і право. – № 1. – 2001. – С. 61–62.
 12. Орловська Н.А. Осудність та її види: (Порівняльний аналіз законодавства України та інших держав): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Одеса, 2001. – 20 с.

Т.А. Гончар

Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова, кафедра уголовного права, уголовного процесса и криминалистики, Французский бульвар 24/26, Одесса, 65058, Украина

РАЗВИТИЕ УМЯЕМОСТИ В ДОКТРИНЕ И УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ УКРАИНЫ

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрено развитие понятия «умяемость» и его критериев в доктрине уголовного права и законодательстве. Сделан вывод о том, что понятие умяемости впервые предусмотрено в действующем УК Украины. Однако не соблюдена юридическая техника его закрепления, поскольку понятие умяемость содержится в одной статье вместе с понятием неумяемость, то есть диаметрально противоположным термином. Сформулировано новое понятие умяемости.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: умяемость, критерии умяемости, ограниченная умяемость, неумяемость.